

Katarzyna JANKOWIAK

JĘZYK POLSKI I CZESKI W ŚPIEWIE – CHARAKTERYSTYKA FONETYCZNA WYBRANYCH UTWORÓW MUSICALOWYCH

Polish and Czech Language in Vocal Performing – Phonetic Characteristic of Musical Compositions

Keywords: *musical, phonetic, phonetic characteristic, vocal performing, singing*

Contact: *Uniwersytet Śląski w Katowicach; katarzyna.jankowiak@us.edu.pl*

Musical – historia i definicja

Musical jest rodzajem sztuki śpiewanej. Początki rozwoju znajdujemy w XIX wieku, na gruncie angloamerykańskim. Jest to forma teatralna, łącząca w sobie muzykę, dialogi mówione oraz taniec. Musical jest formą, która dzięki Stanom Zjednoczonym stała się popularna na całym świecie „Wspólną cechą wszystkich definicji jest informacja, że musical jest współczesną formą operetki i stanowi zjawisko czysto amerykański” (Marianowicz 1979: 6). W latach 20. XX wieku teatr amerykański zyskał odrębną tożsamość. W 1924 roku pojawił się pierwszy utwór George’a Gershwina „Lady Be Good” i prawie dekadę później, w 1943 roku, powstał pierwszy fabularny musical pod tytułem „Oklahoma!” autorstwa Richarda Rodgersa i Oscara Hammersteina. Powtarzając za Markiem Bielackim (Bielacki 1994: 80), „ten dwuaktowy spektakl po raz pierwszy przynosił widzów na daleki „dziki” Zachód – do Oklahomy, której część na przełomie XIX i XX w. stanowiła jeszcze tzw. Indian Territory, połączone później w 1907 r. z – otwartym dla białego osadnictwa – obszarem Oklahomy w jeden stan. Libretto (...) ukazywało codzienne życie farmerów i kowbojów, ubiegających się o względy dziewcząt”. Musical, o którym mowa, zaczyna się znanym utworem wokalnym „Oh What a Beautiful Morning”, który „przynosi w świat, w którym uśmiechają się nawet wierzby płaczące, w świat, którego wszystkie dźwięki są jak muzyka, gdzie zwierzęta porozumiewają się z człowiekiem” (Gołębiowski 1989: 163).

Historia polskiego musicalu sięga lat 50. XX wieku. Warto zwrócić uwagę na fakt, że polski musical to nie tylko kopia oryginalnych spektakli. Tworzone były widowiska oparte na polskiej kulturze. W związku z tym głównymi bohaterami polskich musicali byli m.in: Onufry Zagłoba „Pan Zagłoba”, Janosik „Na szkle malowane”, Jan

z Kolna „Kaper królewski” oraz Janek Kos „Pancerni i pies”. Pierwszy musical w Polsce przedstawiono już w roku 1957 w Teatrze Komedia w Warszawie. Była to polska wersja opartego na „Poskromieniu złoŃnicy” spektaklu „Kiss me, Kate”, którego reŹyserem w oryginale był Cole Porter. Na scenie polskiej tytuł musicalu przetłumaczono na „Pocałuj mnie, Kasiu”. Kolejne, tłumaczone na język polski, światowe hity musicalu to: „My Fair Lady” (Operetka Poznańska, 1964 r.), „Człowiek z La Manchy” (Operetka Śląska, 1970 r.), „Skrzypek na dachu” (Teatr Muzyczny w Gdyni, 1984 r.) i wreszcie „Koty” (Teatr Muzyczny Roma w Warszawie, 2004 r.) Jeśli chodzi o polskie produkcje, wszystko zaczęło się w roku 1961 w Operetce Warszawskiej, gdzie miała miejsce premiera pierwszego polskiego musicalu „Miss Polonia” w reŹyserii Marka Sarta. Pozycja ta jednak nie odniosła sukcesu, w przeciwieństwie do kolejnego polskiego musicalu pod tytułem „Metro”. Premiera spektaklu w reŹyserii Janusza Stokłosy miała miejsce w 1991 roku. „Metro” jest zdecydowanie jednym z najważniejszych punktów w historii polskiego musicalu i polskiej wokalistyki. Przedstawienie gościło na wielu scenach międzynarodowych, w tym również na Broadwayu.

Historia czeskiego musicalu zaczyna się nieco wcześniej, bo już w roku 1928, kiedy w teatrze w Brnie wystawiono komedię muzyczną „No, No, Nanette” w reŹyserii Oldřicha Nového. Jak powiedział sam reŹyser, był to „první muzikál v Československu, první muzikál, který se hrál právě v Brně¹.” Tak naprawdę jednak musical zaczął być popularny w Czechach 6 marca 1948, kiedy w Pradze w Teatrze Voskovca i Wericha znalazła się transkrypcja musicalu „Finian’s Rainbow” z roku 1947 – „Divotvorný hrnec”. Następne lata były przerwą w rozwoju musicalu. Dopiero w roku 1958 wystawiono włoski musical „Když je v Římě neděle” i dwa lata później w roku 1960 musical tego samego pochodzenia „Dobrou noc, Bettino”. Warto wspomnieć o pierwszym czeskim musicalu filmowym. Jest to „Divotvorný klobouk” na motywach komedii o tym samym tytule. ReŹyserem tego musicalu był Alfred Radok. W historii czeskiego musicalu na pewno na szczególne uznanie zasługuje produkcja „Starci na chmelu” z roku 1964. Ten filmowy musical stworzony został na światowym poziomie. Do roku 1989 powstała w Republice Czeskiej ogromna liczba komedii muzycznych. Są to dzieła, w których dominuje taniec i śpiew. Niektóre z zawartych w nich utworów muzycznych, stały się kultowe. W latach 90. XX wieku rozpoczęto w Czechach produkcje czeskich i zagranicznych musicali. Stworzono w tym czasie wiele komercyjnych musicali, w których szczególnie nacisk stawiano na bogate scenografie, obsadzanie ról znanymi postaciami ze świata czeskiej rozrywki oraz szeroką kampanię medialną. Wśród tych, które odniosły największy sukces na czeskiej scenie, wymienia się: „Dracula” (Kongresové centrum Praha, 1995 r.), „Monte Cristo” (Kongresové

---

¹ Dostęp z: <http://muzikal.webzdarma.cz/index5.html> (2020-04-25).

centrum Praha, 2000 r.), „Krysař” (Divadlo Ta Fantastika, 1997 r.), „Johanka z Arku” (Divadlo Ta Fantastika, 2000 r.), „Tři mušketýři” (Divadlo Broadway v Praze, 2004 r.).

Musical wykształcił swoje własne reguły, dzięki czemu obecnie może być uznany za odrębny gatunek muzyczny. „Wyraźniej niż inne opiera się on na dualizmie, przede wszystkim eksplorując kontrast między życiem a sztuką, a tym samym między rzeczywistym a wyobrażonym. Jego zadaniem jest poprowadzenie widza od codzienności do sztucznego świata stylizacji, piękna i harmonii, dlatego tak często pojawiają się w nim backstage stories, jawny kostium i fantastyka” (Kamińska 2013: 145). Należy także podkreślić, że można spotkać się z opiniami, że musical „jest dziś jedynym gatunkiem teatru, będącym w stanie konkurować z telewizją w tworzeniu naszej zbiorowej wyobraźni” (Ozga 2005: 62).

Musical Nędznicy

„Les Misérables” (pl. „Nędznicy”, cz. „Bídníci”) to francuski musical, który powstał na podstawie książki Victora Huga „Les Misérables”. Autorem muzyki jest Claude-Michel Schönberg, a autorem libretta Alain Boublil. Premiera musicalu miała miejsce w Palais des Sports w roku 1980 w Paryżu. Reżyserii podjął się Robert Hossein. Spektakl był wielokrotnie nagradzany m.in. w kategorii najlepszy musical, najlepsza muzyka czy najlepsze libretto. Nędznicy pojawili się na scenie polskiej w latach 1989–2000. spektakl w reżyserii Jerzego Gruzy i w przekładzie libretta Andrzeja Jareckiego i Gustawa Gottesmana był wystawiany w gdyńskim Teatrze Muzycznym im. Danuty Baduszkowej. Premiera miała miejsce 30 czerwca 1989 roku. Kilka lat później, w roku 1992, miała miejsce premiera musicalu w Republice Czeskiej w Pradze. Była to kopia angielskiej wersji spektaklu. Autorem czeskiego libretta został Zdeněk Borovec.

Akcja musicalu jest bezpośrednio związana z książką. Bohater Jean Valjean zostaje skazany na dziewiętnaście lat pracy na okręcie za kradzież chleba dla dzieci swojej siostry. Zostaje zwolniony w wieku pięćdziesięciu lat, ale ma znak skazanych. Nie może znaleźć pracy, brakuje mu sensu życia. Jednak biskup okazuje mu łaskę, a życie Valjeana całkowicie się zmienia. Staje się zwykłym obywatelem, a nawet zakłada własną firmę. W mieście, do którego się udał, spotyka samotną matkę, Fantinę, która jest zmuszona pracować jako prostytutka ze względu na problemy finansowe. Jej ośmioletnia córka Cosette także zarabia na dom, pracując w karczmie Thénardiera. Valjean obiecuje umierającej na gruźlicę Fantinie, że zaopiekuje się jej córką. Z biegiem lat Cosette wyrasta na piękną kobietę. Marius, młody student, zakochuje się w niej. W Paryżu wybuchają ostre walki i wielu ludzi ginie na barykadach, w tym przyjaciółka Mariusa, Eponina, która umierając, wyznaje studentowi swoją miłość. W końcu sam

Marius zostaje ranny, ale wydostaje się z miejsca najkrwawszych walk z pomocą Valjeana. W paryskich uliczkach Valjean, z Mariusem na plecach, spotyka Javerta, który jako policjant poświęcił swoje życie poszukiwaniom zbiega. Dochodzi do potyczki. Po tej walce Javert, któremu Valjean okazał łaskę, kończy swoje życie, skacząc do Sekwany. W następnych scenach Marius szybko wraca do zdrowia i wkrótce odbywa się ślub. Valjean daje dzieciom błogosławieństwo i umiera.

Piosenkę „I dreamed a dream” (pl. „Wyśniłam sen”, cz. „Knížka snů”) słyszymy już w pierwszym akcie musicalu. Utwór jest gorzkim lamentem Fantiny nad tragicznym życiem w chwili, kiedy jest wyrzucana z pracy po odkryciu jej tajemnicy, jaką było nieślubne dziecko. Oryginalnie piosenka ta, z tytułem „J'avais rêvé d'une autre vie”, została wykonana przez Rose Laurens podczas premiery w Paryżu w roku 1980. Piosenka ta traktowana jest obecnie jako należąca nie tylko do świata musicalu, ale również do muzyki popularnej.

Do analizy piosenki, a raczej jej polskojęzycznej i czeskojęzycznej wersji, potrzebne są również nagrania. Ze względu na walory estetyczne i emisyjne, zdecydowałam się w języku polskim na wykonanie Edyty Krzemień² i, w języku czeskim, na wykonanie Heleny Vondráčkovéj³. Obie wokalistki wykonują tę piosenkę w sposób aktorski, emocjonalny, panując jednocześnie nad techniką i prawidłową emisją głosu. Przejdźmy zatem do analizy fonetycznej tekstu. Utwór podzielony został na fragmenty, które ułatwiają jego analizę. Fragmenty przedstawione są poniżej w tabelach od 1a do 1g. W tłumaczeniach znajdujemy oczywiście różnice w warstwie semantycznej. W związku z tym, że nie jest to praca o charakterze przekładoznawczym, teksty będą interpretowane i porównywane jedynie pod względem fonetycznym.

Tabela 1a. *I dreamed a dream* w języku polskim i czeskim

Język polski tłum. Andrzej Jarecki	Język czeski tłum. Zdeněk Borovec
Był taki czas, kiedy męski głos	Byl kdysi čas, kdy přede mnou
Tak wytworny miał ton	muži zvolnili krok,
Mile słowa szeptał	kdekdo hold mi skládal,
Był taki czas, kiedy serca głos	svět hudbou zněl mi příjemnou.
Tak pogodny miał ton	Šla jsem vstříc lichotkám,

² Dostęp z: <https://www.youtube.com/watch?v=gRi7tTwfZTQ> (2020-04-22).

³ Dostęp z: <https://www.youtube.com/watch?v=OFPkewwt8zw> (2020-04-22).

Lekkie słowa śpiewał	byla jsem přece mladá.
Był taki czas, lecz ten sen już zgasł	Ty doby znám, jenže jsou ty tam.

Źródło: opracowanie własne.

Już brzmienie pierwszych głosek wprowadza w łagodny nastrój utworu. Słowa „był taki czas“ i „był kdysi čas“ dzięki niezgłoskotwórczej głosce [u] oraz zębowe [l] tworzą wrażenie spokoju. Podobne zadanie spełniają tu [č] i [s]. Spokój zawarty w tych sylabach jest dodatkowo podkreślany przez wysokości dźwięków – jest to prawie melorecytacja. W porównaniu słów „miłe“ i „kdekdo“ znacznie delikatniejsze brzmienie ma polskie słowo. Szczególnie zmiękczona głoska [m'] łagodzi tekst. W czeskiej wersji językowej słowo „kdekdo“, a zwłaszcza spółgłoski [g] i [d] nie pozwalają na taką interpretację. W ostatnim wersie słowo „sen“ i „jsou“ śpiewane są na wyższym dźwięku niż inne sylaby. Łatwiejsze jest wykonanie czeskiej wersji językowej, ponieważ głoska [u], dzięki temu, że jest samogłoską wyższą, niż [e] w polskim tłumaczeniu. Pomaga to wyprowadzić dźwięk do góry. Jeśli chodzi o sceniczne wykonanie tego utworu, spokojne wykonanie ułatwia fakt, że solistka w takcie śpiewania nie musi tańczyć. Dzięki temu łatwiej jest zapanować nad oddechem i prowadzić dźwięk.

Tabela 1b. *I dreamed a dream* w języku polskim i czeskim

Język polski	Język czeski
Wyśniłam sen, pogodny sen	Má knížko snů, kde já tě mám?
Był czas nadziei, czas miłości	Chci zas tě číst a číst tě po sté
A miłość we śnie wieczna jest	jak dřív, kdy svět byl zázrak sám
I Bóg wybacza nam słabości	a dýchat v něm se zdálo prosté.

Źródło: opracowanie własne.

W tym fragmencie czeskie tłumaczenie ma w sobie dużo więcej spółgłosek, które brzmią ostro, twardo. Mowa m.in. o [k], [ž] i [t]. W polskiej wersji językowej, przez nagromadzenie spółgłosek nosowych, można znaleźć wrażenie lekkości. Taki tekst dużo łatwiej jest zaśpiewać w sposób łączący sylaby. Tak, aby słowa wręcz zlewały się w jedną całość. Należy jednak przy tym pamiętać o dykcji, by wyrazy nie straciły znaczenia. Porównać należy również brzmienie pierwszej linijki w powyższym

fragmencie. W czeskim tłumaczeniu artyście pomaga fakt, że w słowie „mám” występuje iloczás. Przeciągnięcie dźwięku w tym miejscu brzmi dzięki temu dużo naturalniej, niż w polskiej wersji językowej, gdzie jest głoska [e]. Samogłoskę tę ciężko utrzymać na jednym dźwięku tak, by jej nie spłaszczyć. W związku z tym, moment ten wymaga od polskiej wokalistki dużych umiejętności intonacyjnych. Tę samą sytuację spotykamy na końcu trzeciego wersu, gdzie porównać pod tym względem należy słowa „jest” i „sám”.

Tabela 1c. *I dreamed a dream* w języku polskim i czeskim

Język polski	Język czeski
Za młodych lat nie bałam się Że sny radosne się rozplyną Bo ceny jeszcze nie znał nikt Śpiewano pieśni, lano wino	Jen stránky obracet, nic víc a vznést se tam, kam nikdo nesmí. Jak blízko zdál se půlměsíc, jak blízko souhvězdí i vesmír.

Źródło: opracowanie własne.

W tym fragmencie warto zwrócić szczególną uwagę za koniec pierwszego i trzeciego wersu. Głoska [i], oraz jej przedłużony odpowiednik w czeskim tłumaczeniu, ułatwiają wydobywanie wysokiego dźwięku i umożliwiają wykorzystanie poprawnej emisji głosu. W języku czeskim iloraz pozwala na jeszcze większy nacisk na wysoki dźwięk, który jest w tym momencie wykonywany przez artystów. Dodatkowo należy podkreślić fakt, że śpiewanie długich dźwięków wymaga dużych zdolności technicznych. Zarówno w kwestii oddechu, jak i intonacji. Iločas, który pojawia się w czeskich słowach, sprawia, że emisja w tym momencie jest bardziej naturalna.

Tabela 1d. *I dreamed a dream* w języku polskim i czeskim

Język polski	Język czeski
Ale wilki szczerzą kły W oczach mają błyskawice Beznadzieja drzemie w nich Rozrywają dobry sen	Smečka zákeřná a zlá roztrhá i písmo svaté. Knížka snů, kus mého já, zůstal z ní jen pouhý cár.

Źródło: opracowanie własne.

Jest to kolejny fragment, w którym tłumaczenie polskie dominuje swą delikatnością nad czeską wersją. Dzieje się tak dzięki użytym w polskim tekście długim słowom, które składają się z czterech sylab. Słowa „błyskawice”, „beznadzieja”, „rozrywają” mimo negatywnych znaczeń, wpływają na tekst swoją długością i wymuszają śpiewanie legato. Kolejną różnicą w tym fragmencie jest zjawisko sylabotwórczej spółgłoski w języku czeskim. Chodzi o głoskę [r] w słowie „roztrhá”. Dzięki temu, że tworzą się wtedy trzy sylaby, łatwiej jest wyartykułować to słowa na dźwiękach, które się wznoszą. Kolejne ułatwienie w języku czeskim występuje w czwartym wersie, gdzie najniższy dźwięk śpiewany jest na samogłosce [a]. Ze względu na to, że jest to samogłoska niska, dużo wygodniej jest wyprodukować tak niski dźwięk, niż w przypadku polskiej samogłoski [i], która jest wysoka. Warto zwrócić też uwagę na fakt, że akcent i iloczas w języku czeskim wymuszają nacisk na innych dźwiękach niż w języku polskim. Mimo, że nie wpływa to na zmianę wysokości dźwięku, wokalistka musi podkreślić delikatnie to zjawisko w swoim wykonaniu.

Tabela 3e. *I dreamed a dream* w języku polskim i czeskim

Język polski	Język czeski
On całe lato ze mną śnił	To on mě líbal za nocí
Wypełniał noc cudownym drżeniem	a breptal páté přes deváté.
Dzieciństwo słodkie z ust mych spił	Zbavil mě dětských nemocí,
A na jesieni nagle znikł	leč setrval jen týdnů pár.

Źródło: opracowanie własne.

W czeskiej wersji słowa „páté přes deváté” uwydatniają moment, w którym ktoś „plecie piąte przez dziesiąte”. Wpływają na to głównie długie samogłoski [a], ich miejsce artykulacji (samogłoska niska) oraz neutralny charakter. W powyższym fragmencie na uznanie zasługuje również zabieg zastosowanie krótkich, jednosylabowych wyrazów na końcu. Słowa „znikł” i „pár” mogą pomóc w interpretacji tekstu, ze względu na to, że ich długość może podkreślać fakt nagłego zniknięcia. Melodia trzeciego wersu wymusza w polskim tłumaczeniu nienaturalną składnię. W języku czeskim natomiast, idealnie wpasowuje się w melodię słowo „nemocí”, a zwłaszcza iloczas na końcu zdania, który podkreślony jest długim i wysokim dźwiękiem. Dodatkowo głoska [i] dzięki swojej wysokości pomaga w osiągnięciu tego dźwięku. Ułożenie narządów jamy ustnej powoduje, że artykulacja tak wysokiego

i przeciągniętego dźwięku, staje się dużo łatwiejsza. Mimo braku iloczasu, podobne zjawisko zaobserwować można w polskiej wersji utworu, w słowie „spił”.

Tabela 1f. *I dreamed a dream* w języku polskim i czeskim

Język polski	Język czeski
I wraca sen – znów ze mną jest	Já dodnes jsem jak na trní
Razem spędzamy długie lata	a doufám dál, že snad se vrátí.
Lecz to trucizna jest nie sen	Ten sen se zřejmě nesplní,
A burza każdą tęczę zmiata	mně nesplnil se žádný zatím.

Źródło: opracowanie własne.

W powyższym fragmencie, w języku czeskim, bardzo dobrze widać funkcję sylabotwórczej głoski [l] w słowach „nesplní“ i „nesplnil“. Wprowadza to wrażenie większej ciągłości między sylabami. Jest to również łatwiejsze do zaśpiewania dla wykonawcy. Znów pojawia się długi dźwięk realizowany w języku czeskim na przedłużonej głosce [i]. Oczywiście jest to duże ułatwienie względem polskiego [e] w słowie „sen“. Na uwagę zasługuje również zakończenie tego fragmentu. W języku czeskim długi dźwięk wymaga jeszcze wymówienia spółgłoski [m]. Dodatkowym utrudnieniem jest fakt, że głoska ta, jako nosowa, wymaga jeszcze domknięcia. W związku z tym wokalistka musi w tym momencie technicznie operować oddechem. Łatwiejsze jest wykonanie w tym momencie polskiego słowa „zmiata”, które nie wymaga domknięcia, ze względu na zastosowaną na końcu wyrazu samogłoskę.

Tabela 1g. *I dreamed a dream* w języku polskim i czeskim

Język polski	Język czeski
Ja los wyśniłam, który jest	Já měla sen, to přísahám,
Tak inny niż to piekło wkoło	moc odlišný od bídy zdejší.
Tak inny niż ten nędzny świat	Sen zemřel, skoncoval to sám.
Życie zdeptało dobry sen	Má knížko snů, kde já tě mám?

Źródło: opracowanie własne.

Ostatni fragment dąży do zmniejszenia napięcia utworu. W tym wypadku wyraźniej rolę wyciszenia spełniają słowa „kde já tě mám” w czeskojęzycznej wersji utworu. Miękkie [t'], nosowe [m] i długie, niskie [a] pozwalają na zaśpiewanie tych sylab coraz ciszej i delikatniej. Więcej wysiłku wymaga zaśpiewanie polskich słów „dobry sen”, a zwłaszcza utrzymanie cichego, długiego dźwięku na głosce [e]. Powtarza się tu również zjawisko, które występowało w całym utworze. Jest to stosowanie iloczasu w ostatnich sylabach, w każdym wersie w czeskim tłumaczeniu utworu. Dzięki temu łatwiej jest osiągać długie, często wysokie dźwięki, których wymaga utwór.

Summary

The above article covered the analysis of the musical composition titled “I dreamed a dream” from the musical *The Miserables*.

One of the greatest advantages of Czech singers is a vowel length. It allows one to sing longer sounds in a natural manner. Regardless the language an artist will have fewer issues with high-pitched sounds if they are sung on syllables with high vowels.

Hissing consonants and nasal consonants help in expressing the delicate nature of a melody. It is also worth remembering that an artist appearing in a musical often has difficulties in using the correct vocal technique due to dance and acting.

Literatura

Bielacki, M. *Musical. Geneza i rozwój formy dramatyczno-muzycznej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1994, s. 80.

Gołębiowski M. *Musical amerykański na tle kultury popularnej USA*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989, s. 163.

Kamińska, M. Reach! Teach! Musical wykładowy. In: *Musical. Poszerzenie pola gatunku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2013, s. 145.

Karpiński, M. *Życie i śmierć na Broadwayu: szkice o współczesnym teatrze amerykańskim*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1990, s. 11–16.

Marianowicz, A. *Przetańczyć całą noc... Z dziejów musicalu*. Warszawa: Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, 1979, s. 6.

Ozga, A. Złote półwiecze musicalu. *Dialog*, wrzesień 2005 (9), s. 62.

Dostęp z: <http://muzikal.webzdarma.cz/index5.html> (2021-12-12).

Dostęp z: <https://www.youtube.com/watch?v=gRi7tTwfZTQ> (2022-01-05).

Dostęp z: <https://www.youtube.com/watch?v=OFPkwewt8zw> (2022-01-05).

Dostęp z: <https://www.youtube.com/watch?v=gRi7tTwfZTQ> (2020-04-22).

Dostęp z: <https://www.youtube.com/watch?v=OFPkwewt8zw> (2020-04-22).

Dostęp z: <http://muzikal.webzdarma.cz/index5.html> (2020-04-25).

The article is accessible in open access mode under licence CC BY-NC-ND
Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0